

алга қараб, биз давлат тараққиётининг турли жабҳалари ҳақида, хусусан, унинг ижтимоий-иқтисодий ривожланиши ҳақида аниқ маълумотларга эга бўламиз, чунки тангаларнинг зарб қилинишининг ўзиёқ мамлакат, жамият иқтисодий ҳаётининг ривожланганидан далолат беради. Тангаларни ўрганиш жараёнида давлатдаги пул товар муносабатлари ҳақида, тарқалиш ареалини кузатиш орқали давлатнинг куч-қудрати халқаро савдодаги нуфузи ҳақида ниҳоятда қимматли маълумотларга эга бўламиз. Савдо алоқалари билан бир қаторда нумизматик материал чет мамлакатларнинг маълум минтақага таъсир доираси ҳақида ҳам маълумот беради.

Мамлакат маданий ва диний ҳаётини ўрганишда ҳам нумизматик материал Қадимги

Ҳиндистон тадқиқотчиларига катта ёрдам беради. Шунингдек, нумизматик материал филолог ва тилшунослар учун ҳам қимматли манба бўлиб хизмат қилади.

Хулоса қилиб айтганда, Қадимги Ҳиндистон тарихини чуқур ўрганишда эпиграфик ва нумизматик материалларнинг ўрни бекиёсдир. Зеро, бугунги кунда ҳам Қадимги Ҳиндистон тарихини ёритиб берувчи юзлаб асарларнинг асосий ва ишончли манбалари сифатида эпиграфик ва нумизматик манбаларга мурожаат қилинмоқда. Аҳамиятлиси шундаки, бу манбалар Ҳиндистон тарихининг янги қирраларини очмоқда. Шу боисдан ҳам бу турдаги манбаларни тадқиқ қилиш ўз аҳамиятини сақлаб қолган.

САДРИДДИН АЛ-ҲУСАЙНИЙНИНГ “АХБОР АД-ДАВЛАТ АС-САЛЖУҚИЙА” АСАРИДА ВАЗИР НИЗОМУЛМУЛК ЗИКРИ

ҚОДИРОВ ЗИКРИЛЛОХОН

Катта илмий ходим-изланувчи, ТошДШИ

Аннотация. Мазкур мақолада араб тарихчиси Садр ад-Дин ал-Ҳусайнийнинг “Ахбор ад-давла ас-Салжуқийа” асари ҳақида маълумот берилган. Асарда Марказий Осиё, Озарбайжон, Эрон ва Ироқнинг Ғазнавийлар ва Салжуқийлар ҳукмронлиги (XI–XIII) давридаги тарихи ҳақида қимматли маълумотлар келтирилган. Мақоладаги Салжуқийлар саройида Алп Арслон (1063–1072) ва унинг ўғли Маликшоҳ (1072–1092) ҳукмронлиги даврида фаолият олиб борган машҳур вазир Низомулмулк ҳақидаги маълумотлар диққатга сазовордир.

Таянч сўз ва иборалар: Салжуқийлар, Маъсуд ибн Маҳмуд, Қоим би амри-л-Лоҳ, Тугрулбек, Алп Арслон, Маликшоҳ, “Ахбор ад-давла ас-салжуқийа”, “Зубдат ат-таварих [фий] ахбор ал-умаро ва-л-мулк ас-салжуқийа”, Абу Али Ҳасан ибн Али Тусий Низомулмулк, Сиёсатнома, ан-Низомия, Аш-Шибл ад-Давла Абу-л-Ҳайжо ал-Бакрий.

Аннотация. Данная статья содержит сведения об арабоязычном труде историка Садр ад-Дина ал-Хусейни «Ахбар ад-даула ас-Селджукийя», содержащему ценные сведения по истории Центральной Азии, Азербайджана, Ирана и Ирака в период правления династий Сельджукидов и Газневидов (XI–XIII вв.) Особый интерес представляют сведения автора о знаменитом визире, Низам ал-Мулке, служившем при дворе сельджукского правителя Алп Арслана (1063–1072) и его сына Маликшаха (1072–1092).

Опорные слова и выражения: Сельджукиды, Маъсуд ибн Махмуд, Каим би амри-л-Лах, Тугрулбек, Алп Арслан, Маликшах, «Ахбар ад-даула ас-Селджукийя», «Зубдат ат-таварих фи ахбар ал-умара ва-л-мулк ас-селджукийя», Абу Али Хасан ибн Али Туси Низам ал-Мулк, Сиясатнаме, ан-Низамия, Аш-Шибл ад-Даула Абу-л-Хайжа ал-Бакри.

Abstract. This article is devoted to historical work “Ahbar ad-davla as-Saljukiyya” by historian Sadr ad-Din ibn al-Husayni, which has important significance for the history of Central Asia, Azerbaijan, Iran and Iraq in period of Saljuks and Gaznevids (XI–XIII centuries.). The author gives us an interesting information about biography of Nizam al-Mulk – chief vizier of Saljuk rulers Alparslan (1063–1072) and his son Malikshakh (1072–1092).

Keywords and expressions: *Saljukids, Masud ibn Makhmud, Kaim bi amri-l-Lah, Tughrulbek, Alp Arslan, Malikshakh, "Ahbar ad-davla as-Saljukiiya", "Zubdat at-tavarekh fi ahbar al-umara va-l-muluk as-Saljukiiya", Abu Ali Hasan ibn Ali Tusi Nizam al-Mulk, Siyasatname, an-Nizamiyya, Ash-Shibl ad-Davla Abu-l-Xayja al-Bakri.*

Салжукийлар¹ давлатлари Марказий ва Ғарбий Осиёда тарихнинг энг мураккаб, аммо тарихий воқеаларга бой бўлган бир даврда юзага келиб, мазкур минтақаларнинг ижтимоий-сиёсий, иқтисодий ва маданий ҳаётида катта из қолдирдилар ва бу ҳудудларнинг этномаданий жараёнларига ҳам кучли таъсир этди. Салжукийларнинг давлат тузилмалари улардан олдин шаклланган араб халифалиги ва унинг доирасида ташкил топган маҳаллий давлатлар негизида пайдо бўлиб, тарих ривожининг кейинги босқичини ўзгартирдилар.

Ўғуз ва бошқа туркий қавмларга йўлбошчилик қилган салжукийлар 1040 йил 24 майда Данданакон жангида ғазнавийлар султони Масъуд ибн Махмуд лашкарини бутунлай тормор этиб, ғарбга қараб юришларини давом эттирдилар. Жиддий бир қаршиликка дуч келмаган салжукийлар кетма-кетлик билан Оли Бўя (бувайхийлар) сулоласига мансуб ҳудудларни ўз қарамоғларига киргизиб, 1055 йили Бағдодни ҳам забт этдилар ва халифа Қоим би амри-л-Лоҳ салжукийларнинг энг ёши улугъ пешвоси Тўғрулбекка барча қарам ҳудудлар устидан ҳукмрон султон "Султон ал-Маширик ва-л-Мағриб" деб унвон берди. Султон Тўғрулбекнинг ворислари Алп Арслон ва Маликшоҳ бу босқинчилик сиёсатини ислом динини кенгайтириш ва шариасти исломнинг муҳофазаси шиори остида давом эттирдилар. Султон Маликшоҳ ҳукмронлигининг охириги йилида (1092) салжукийлар империясининг чегаралари шарқда Қошғардан ва ғарбда Ўрта ер ва Мармар денгизлари, шимолда Кавказ ва жанубда Ямангача чўзилган эди.

Салжукийлар Марказий ва Ғарбий Осиёнинг ижтимоий-иқтисодий ҳаёти ҳамда тарихида сезиларли из қолдирган. Жумладан, уларнинг даврида ерга эгаликнинг "икто" шакли анча ривожланди, салжукийлар бошчилигида кўчиб борган ёки босиб олган ҳудудлардаги этногенетик жараёнга таъсири

натijasида, аҳолининг туркий халқлардан иборат қатлами кенгая борди. Бироқ салжукийлар билан боғлиқ бу давр илмий адабиёт ва тадқиқотларда етарли даражада ўз аксини топмаган². Мутахассислар бунинг сабабини салжукийлар даврига оид манбаларни етарли даражада ўрганилмаганидан³ деб билишади. Айтиш керакки, салжукийлар даврини махсус ўрганган олимлар З. М. Бунятов ва С. Г. Агаджановларнинг мазкур хулосалари ҳалигача долзарблигини сақлаб келмоқда. Ўтган асрнинг 60–80-йилларида баён этилган бу фикрларни инкор этмасдан, таассуф билан таъкидлаш лозимки, мустақил Ўзбекистонда салжукийлар тарихини ўрганиш борасида олиб борилган илмий ишлар доирасида ҳам алоҳида комплекс изланишлар йўқ. Ваҳоланки, салжукийлар сулоласи ҳукмронлик йиллари, умуман X–XII асрлардаги Марказий Осиёда туркий сулолалар томонидан асос солинган давлатлар ўзбек давлатчилиги тарихида ҳам муҳим босқич ва давр ҳисобланади. Бироқ, Ўзбекистон тарихи фанида сулолавий тарихни ўрганиш унча урф бўлмаганлиги сабабли Салжукийлар давлати тарихини комплекс ўрганиш тарихчилар эътиборидан четда қолган.

Салжукийлар истилоси давригача ислом оламида араб ва форс тилидаги тарихнавислик анча ривожланган эди. Минтақа ва сулолавий тарих бўйича тарихий асарлар, шу даврнинг турли соҳаларини ёритадиган бошқа жанрдаги китоблар ҳам кўп эди.

Салжукийлар даврига оид манбалардан бири Садриддин Абулҳасан Али ибн Абулфаворис Носир ибн Али ал-Ҳусайнийнинг

¹ Салжукийлар даврига оид адабиётлар ҳақида қаранг: Агаджанов С. Г. Сельджукиды и Туркмения в XI–XII вв. – Ашхабад: Ўлим, 1973. – С. 143–151.

² Об исторических сочинениях периода господства Сельджуков см.: Cahen Cl. The Historiography of the Seljuqid Period. In // Historians of the Middle East. Ed. by B. Lewis, P. M. Holt. – London, 1962. – P. 59–78.

³ Бунятов З. М. Садр ад-дин ал-Хусайни. Сообщения о сельджукском государстве, «сливки» летописей, сообщающих о сельджукских эмирах и государях / Введение, перевод, примечания З. М. Бунятова. – Москва: Восточная литература, 1980. – С. 8.

“Ахбор ад-давлат ас-салжукиййа” (Салжукий давлати ҳақида хабарлар) деб номланган араб тилидаги асаридир. Бироқ муаллиф асарнинг муқаддима қисмида мазкур асарни “Зубдат ат-таворих [фий] ахбор ал-умаро ва-л-мулк ас-салжукиййа” (Салжукий амирлар ва маликлари ҳақида тарихлар қаймоғи) деб тилга олади. Шу ном билан асар фехристларга ҳам киритилган¹.

Асарнинг мазмунидан маълум бўладики, Садриддин ал-Хусайний салжукийлар тарихини мухтасар тарзда, бошқа манба ва асарлардан маълумотларни танлаб, “қаймоғини” (“Зубда” деб номланиши шундан) бермоқчи бўлган. У бу мақсадига эришган ҳам. Бизгача етиб келган асарнинг нусхаси ҳар ҳолда бир муаллифнинг меҳнати натижаси бўлиб кўринади.

Марказий Осиё (салжукийлар, ғазанавийлар, қорахонийлар, хоразмшоҳлар сулолалари), Кавказ орти (Озарбайжон отабеклари, ширвоншоҳлар, Гуржистон), Эрон (Форс отабеклари давлатлари, салжукий амирларининг мулклари) ва Ироқ (Бағдод халифалиги, Мосул отабеклари), умуман, Шарқ халқлари тарихига оид мазкур манбада жуда кам ўрганилган давр тарихи кенг ёритилади.

Мазкур асарда салжукийлар давлатида 27 йил вазир бўлиб фаолият олиб борган Абу Али Ҳасан ибн Али Тусий Низомулмулк ҳақида ҳам ажойиб маълумотлар мавжуд.

Маълумки, Абу Али Ҳасан ибн Али Тусий вазирлик шуҳрати билан бирга Шарқ тарихи ва маданиятида ўзининг “Сиёсатнома” (ёки “Сияр ал-мулк”) асари билан ҳам ўчмас из қолдирган.

Дабирлик мансабидан салжукийлар шоҳи Алпарслон (1063–1072 йиллар) саройида вазирлик мансабигача кўтарилган ва “Низомулмулк”, яъни “мулкнинг низоми, тартиби” номи билан шуҳрат қозонган мазкур арбоб вазирлиги даврида у давлатнинг ишларини ўзи бошқарган.

Низомулмулк сарой ва давлатдаги шунчалик катта обрў-эътиборига қарамасдан ҳасадгўй, ғаразгўй кишилар ва мансабдорлар-

нинг иғволаридан хавфсираб яшарди. Ҳатто Алпарслоннинг ўзи ҳам вазирини рофизийликда айблаб, унинг шофей мазҳабида эмаслигидан афсусланарди. Шоҳнинг шундай муносабатини Низомулмулкнинг ўзи ҳам асарида таассуф билан эслайди.

1072 йили Алпарслон ўлдирилганидан кейин Низомулмулк унинг ўғли, 17 ёшида тахтга ўтирган Маликшоҳ (1072–1092 йиллар) саройида вазирлик қилиб, бу шоҳнинг давлатига ҳам катта мадад бериб, мулкани бошқариб туради. Маликшоҳ уни ўз ҳомийси – отабек деб атаган. Вазирлиги даврида у кўп олимлар ва машҳур кишиларга ҳомийлик қилиб, моддий ёрдам кўрсатди.

Қуйида мақола муаллифи томонидан араб тилидан таржима қилиниб, нашрга тайёрланган Садриддин ал-Хусайнийнинг асаридан Низомулмулкка оид бир парча маълумот ҳавола этилади.

“Вазир Низому-л-мулк Қавому-д-дин Хожайи Бузург Абу Али ал-Ҳасан ибн Али ибн Исҳоқ Розий амир ал-мўминининг ўлдирилиши

Ал-Ҳасан ибн ас-Саббоҳ² Аламут қалъаси³да яширинганида ва Ибн ас-Саббоҳнинг фитнаси очик-ойдин бўлиб, унинг ёвузлиги тарқалиб, зарари кучайганидан кейин, Низомулмулк аскарлар билан бу қалъа йўлини тўсди. [Бир куни] бу қалъадан икки киши чиқиб кетади. Уларнинг отларининг тақалари тескари қадалгани учун қалъани ўраб олган аскарлар уларни қалъага кирган деб ўйлаган.

Низомулмулк ҳаммомдан чиқиб, чодирда ўтирган эди. Ўша икки кишидан бири вазирга шикоят билан мурожаат қилади. Бу вақтда овқатланаётган [вазирни] кирган одам пичоқ билан урди ва қочди, бироқ чодирнинг арқонига қоқиниб [йиқилди ва] //38^б кўлга олиниб ўдирилди⁴.

¹ Қаранг: Rieu Ch. Supplement to the catalogue of the Arabic manuscripts in the British Museum. – London, 1894. № 550 (Stowe, Or. 7); Brockelmann C. GAL, I, 321–322; SB, I, 554–655 ва бошқалар.

² Исмоилийлар давлатининг асосчиси ал-Ҳасан ибн Али ибн Муҳаммад ибн Жаъфар ибн ал-Хусайн ибн ас-Саббоҳ ал-Химйарий (457–518) бўлган.

³ Аламут–Ал-Бурс (Элбрус/Элбурз) тоғларида, Қазвин шарқида жойлашган қалъа. Уни Ҳасан ибн ас-Саббоҳ 5 август 1090 йили забт этган.

⁴ Низомулмулк Наҳованд яқинидаги Саҳна қишлоғида ўлдирилган.

Унинг вазирлиги 27 йил давом этди. Ботинийлар томонидан шанбага ўтар кечаси, 10 рамазон 485 йили¹ у ўлдирилди². Унинг ўлдирилишининг сабаби [шул эди]: Тож ал-мулк Або ал-Ғаноим – султон Маликшоҳнинг хазинабони, унинг хонадонининг нозир ва болаларининг вазири³, султонни вазир Низомулмулкка қарши қилиб қўйди. Султон тарафидан вазирга нисбатан норозиликлар пайдо бўла бошлади ва у вазирни амалидан олмоқчи бўлди, бироқ буни қилолмасди, зеро, аскарлар ва черик унга мойил эдилар. Улар уни [амалидан олишда] ожизлик қилиб, юқорида баён этилганидек, унга ўша дайламий⁴ни гиж-гижладилар.

Султон ва Тож ал-мулк уларнинг умрлари ташвишсиз ўтади деб ўйладилар, бироқ уни[вазирни]нг ўлимидан султоннинг ўлимигача 36 кун⁵, султон ўлимидан то Тож ал-мулк ўлдирилишгача икки ой ўтди [холос]. Тож ал-мулк шу муддат ичида доим қўрқиб яшади, [оқибатда] вазир Низомулмулкнинг ғуломлари унга ҳамла қилиб ўлдирдилар⁶.

¹ Пайшанба куни, 14 октябрь 1092 йили.

² Жувайний маълумотида қараганда Низомулмулк 12 рамазон (16.X.1092)да ўлдирилган. Қаранг: The History of the World-Conqueror by 'Ala'-ad-Din Ata-Malik Juwaini / Transl. by J. A. Boyle. Vol. I. – Manchester, 1958. – S. 676.

³ Тож ал-мулк – Абу-л-Ғаноим Марзубон ибн Хусрави Фирўз “Ибн Дуруст” (Тўғри, дуруст. Уни “Дараст” деб ўқилиши нотўғридир – З.Қ.) лақабли бўлиб Маликшоҳнинг завжаси – Туркон хотуннинг севиқлиси бўлган. Сарой фитналарига бош бўлиб, давлат ишларига аралашган бу аёл билан Тож ал-мулк қари вазирга султонни қарши қилиб қўйди. Тож ал-мулк қадим эронлик вазирларнинг авлодларидан бўлиб, машҳур саркарда Сутегинга хизмат қилиб, унинг тавсияси билан султон Маликшоҳ Тож ал-мулкни *девони тугро* ва *иншога* раҳбар қилиб тайинлайди. Низомулмулк вафотидан сўнгра Тож ал-мулк бир муддат султон вазири бўлгач давлат ишларидан Низомулмулк тайинлаган одамларни сиқиб чиқарди.

⁴ Низомулмулк қотили – Абу Тоҳир Арроний бўлган. Низомулмулк исмоилийлар тарафидан ўлдирилган биринчи шахсдир.

⁵ Маликшоҳ 16 шаввол 485 х.й. (19.XI.1092) вафот этган. Султон Маликшоҳ Низомулмулк ўлдирилишдан 35 кун ўтгач, вафот этади.

⁶ Тож ал-мулк 12 муҳаррам 486 х.й. (12.II.1093) 47 ёшда ўлдирилди (Ibn-el-Athiri Chronicon quod perfectis simum in scribitur / Ed. C. J. Tornberg. I–XIV. Upsaliae

Тож ал-мулкнинг Вазир Низомулмулк устидан ёзиб юборган чақимида шундай ёзилган эди: “У [Низомулмулк] ҳар йили факихлар, сўфийлар ва Куръон қорилари учун 300 минг диноҳ нафақа сарфлайди. Агар шу маблағ билан аскар жамланса эди, Константиция дарвозасини оларди”. Султон вазирни даъват қилиб, ундан нима иш⁷ бўлаётганини сўради. У деди: “Эй оламнинг султони! //39^a, дунёнинг ҳукмдори! Мен бир қари одамман: мени сотсанг уч диноҳдан ортиқ нарҳим бўлмайди. Сен ёшсан, агарда сени сотсалар шунда ҳам бир неча юз диноҳ берадилар. Бироқ Аллоҳ таоло сени ато қилган ва сен билан менга берганини бирор-бир бошқа махлуқларига бермаган. Шундай экан, унинг динини кўтариб ва азиз китобини сақлаб юрганларга 300 минг диноҳ сарфлаш арзимайдими?! Сен ўзинг ҳар йили қўшин муҳорабалари учун бу маблағдан кўп сарфлайсан, ваҳоланки, энг кучли ва мерган отувчинг бир милдан узоқроқ отолмайди ва фақат ёнида турганга қилич сола олади. Мен эса бу пуллар эвазига сенга шундай аскарларни муҳайё қиламанки, ўз дуоларининг ўқи билан Арши аълога етадилар, бу дуоларнинг Аллоҳга етиб боришига бирор нарса тўсқинлик қилолмайди!”

Султон йиғлади ва унга деди: “Бу лашкарни кўпайтиргин! Сенга молу маблағ дариғ тугилмайди! Дунёнинг бари [бойлиги]-сенинг қўлингда!”

Низомулмулк жуда эҳтиёткор эди. Агарда у бирор-бир аскарга минг диноҳлик иқто ажратса, шунда унинг ярмини Самарқанд, қолган ярмини ар-Рум мамлақати ҳисобидан тўлар эди. Шунда бирор-бир дирҳамни кечиктирмасди. У туркларни мулк – иқто⁸ билан таъминлаган биринчи одам саналади. У иккала Ироқ ва Хуросоннинг баъзи ноҳияларида ан-Низомия номи билан мадрасалар барпо қилди. 468 йили⁹ у Абу Саъд ас-Су-

et Lugduni Batavorum, 1851–1876, VIII, 165. Кейинчалик: Ибн ал-Асир).

⁷ Вазир Низомулмулк Бағдоддан ташқари, “Низомийа” мадрасаларини Нишопур, Омул, Мосул, Басра, Хирот, Дамашк, Жазират ал-Умар, Ғазна ва Марвада барпо қилган эди. Уларнинг бир қисмини ўзи, қолганларини ажратилган маблағлари эвазига қурганлар.

⁸ Низомулмулк давридаги иқтолар ҳақида қаранг: Агаджанов, 221–226.

⁹ 16 август 1075 – 5 август 1076 йили.

фий¹ ёрдами билан “ан-Низомия” [мадрасасини] куриб битказди. Унда имом Абу Исҳоқ аш-Шерозий² ўлимигача, яъни 476 йили, жумада II ойининг охиригача³ таълим берган. Унинг вафотидан кейин Низомулмулк Абу наср Ибн Саббоҳ⁴ни *мударрис* этиб тайинлади. //39⁶ Низомулмулкнинг ишларига мадад берган дўстлари бўлган: Улар орасида *соҳиби девони унио* Камолддин Абу Ризо Фазлуллоҳ ибн Муҳаммад⁵ ҳам бор эди. Султонни унга ишончи баланд бўлиб, ундан кўпинча ажралмасди ва султон усиз туролмасди. Бир куни султон ҳузурига кечикиб келмади ва султон унга турк тилида ёзди: “Дар ҳақиқат сен мени йўқлигимни ҳис қилмайсан, лекин мен сенинг йўқлигингни ҳис қиламан, сен бировнинг дўстлигидан хушнудсан, мен эса бировда сен билан бўлган бу

яқинликни тополмайман”. Иккинчиси соҳиби девони ашраф ал-мамолик Хожа Шараф ал-мулк⁶ эди. Имод ад-дин Исфаҳоний⁷ зикр қилади: “Бу Шараф ал-мулкда 360 та, йилнинг ҳар кунига мувофиқ кийим бўлган. Улар мукаммал ва фахрий ажойиб кийимлар бўлиб, ҳар куни биттасини йил фаслига мувофиқ кияр эди. Агарда у биттасини тухфа ёки ҳадя қилса, унда унинг хазиначиси берилган кийимга ўхшашини сотиб олиб жойига кўярди”. Абу Ҳанифа Нўмон ибн Собит, разияллоҳу анхунинг Боб ат-Тоқ дарвозаси олдидаги қабри устига мақбара ва мадрасани унинг издошлари учун бино қилди⁸. Аш-Шариф ал-Баёзий⁹ у барпо этган мақбара пештокида ёзди:

*Кўрмайсанми тарқалиб кетган илмларни,
Шу лаҳадда ётган одам жамлаган эди.
Мана бу ер ҳам ўлик бир жой эди,
Уни Абу Саъднинг саховати зинда қилди.*

Имодаддин Исфаҳоний, Аллоҳ уни раҳмат қилсин, ўзининг “Нусрат ал-фитра” китобида айтадики, султон Маликшоҳ зикри ўтган Тож ал-Мулкни вазир Низомулмулк

¹ Шайх *аш-шуйўх* Аҳмад ибн Муҳаммад Абу Саид (матнда – Саъд) ибн Дубаст Абу Саид ан-Нишопурий ас-Суфий – Бағдодда қурган *работи* орқали машҳур бўлиб, 9 раби II 477 х.й. (15.VIII.1084) вафот этган.

² Шайх Иброҳим ибн Али ибн Юсуф Исҳоқ ал-Фирозободий аш-Шерозий [тав. Бағдодда 393 х.й. (10.XI.1002–29.X.1003)] – шофии имоми. Низомийа мадрасаси унинг ташаббуси билан бино бўлган. Шу мадрасанинг биринчи *мударриси*. Улуғ обрўга эга бўлган олим эди. Унинг жанозасида халифа ал-Муқтади би-амриллоҳ ҳам иштирок этган. Ибн ал-Асир, VIII, 134.

³ 5 ноябрь 1083 йили.

⁴ Шайх Абу Наср ас-Саййид ибн Абд ал-Воҳид ибн Аҳмад ибн Жаъфар Ибн ас-Саббоҳ [тав. 400 х.й. (25.VIII.1009–14.VIII.1010) Бағдодда]. Шофии фақиҳи ва олим. Низомийа мадрасасининг *мударриси*. 13 жумада I 477 х.й. (17.X.1084) вафот этган. Қаранг: Ибн ал-Асир, VIII, 137.

⁵ Сўз *амид*, кейнчалик *котиб* ва *деван ал-унио ва-р-расоил*нинг бошлиғи Абу-л-Маҳосин ибн Камол ад-Давла ва-д-Дин ибн Абу-р-Ризо Фазлаллоҳ ибн Муҳаммад ҳақида бораётир. Султон Маликшоҳ уни вазири Низомулмулк сўзига кириб 476 х.й. шавволида қатл этган. *Котиб ал-унио* амали саройда энг қадим амаллардан бўлган. Аббосийлар даврида *масхус девон ал-унио* тузилдики, баъзан вазирлар итоатида, баъзан эса давлат мукотибларини назорат қиладиган *масхус котиб* итоатида бўлган. Кейинчалик *масхус девон ар-расоил* (ёки – девон ал-мукотибот) тузилдики, унинг бошлиғини *соҳиб* (ёки мутаваллий) *деван ар-расоил* дердилар. Салжукийлар давлат маҳкамаси хужжатларда *деван ал-унио* ёки *деван ат-туғро* дейилган ва у мамлакат ичкараси ва бошқа давлатлар билан ёзишмаларни олиб борарди. Давлат маҳкамасининг бошлиғи *унио* фанидан яхши хабардор бўлиши лозим эди, чунки мактубларда кўпроқ бадийй ифодаларга аҳамият беришарди.

⁶ *Соҳиб девон ал-ишроф ал-мамолик* – молия ва назорат девонининг бошлиғи.

⁷ Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Сафи ад-дин Абу-л-Фараж Муҳаммад ибн Нафис ад-дин Абу-л-Раҷо Ҳамид ибн Муҳаммад ибн Абдуллоҳ ибн Али ибн Маҳмуд ибн Ҳибаталлоҳ – Имод ад-дин ал-Котиб ал-Исфаҳоний (1125–1201) – машҳур араб адиби ва тарихчиси, зиёли оиладан. 1193 йилгача турли ҳукмдор ва султонлар хизматида бўлиб, кейин тазкира ва тарихий асарлар ёзиш билан машғул бўлган. Унинг асосий асарларидан бири – *Харидат ал-қаср ва жаридат аҳл ал-аср* бўлиб, унда халифаликдаги машҳур шоирлар ҳақида маълумот берган. У аббосийлар вазири Анушарвон ибн Холид ал-Кошоний (?–1138)ни асари *Футур замон ас-судур ва судур замон ал-футурни* форс тилидан араб тилига таржима қилган. Бу таржима форс тилида *Нусрат ал-фатра ва усрат ал-фитра* деган ном олиб, уни ал-Фатҳ ибн Али ибн Муҳаммад ибн ал-Фатҳ ал-Бундарий ал-Исфаҳоний ал-Муаззамий қискартириб, унга *Зубдат ан-Нусра ва нухбат ал-Усра* деган ном берган.

⁸ Имом ал-аъзам (Улуғ имом) – Абу Ҳанифа ан-Нўмон ибн Собит ибн Зута ибн Моҳ (699–769) – ханафий мазҳабининг асосчиси.

⁹ Аш-Шариф Абу Жаъфар Масъуд ибн Абд ал-Азиз ибн ал-Муҳассин ибн ал-Ҳасан ибн Абд ар-Раззоқ ал-Баёзий хошимийларнинг қурайш қабиласидан. Шоир. Бағдодда 16 зу-л-қаъда 468 х.й. (21.VI.1076) вафот этган.

хузурига қуйидаги мазмундаги мактуб билан юборди: “Тўғриси сен менинг мулкларимни забт эттинг ва менинг давлатимни ўз фарзандларинг, қариндош ва ғуломларинг орасида бўлиб олдинг, худдики сен мен билан шерикликда тахтни эгаллаганингдек. Сени қўлингдан вазорат сиёҳдонини тортиб олишимни ва раиятни сенинг зулмингдан қутқаришимни хоҳлайсан, шекилли?”.

[Низомулмулк] Тож ал-мулкка жавоб берди: “Султонга, худовандимизга етказгин: “Аллоҳ сенинг умрингни зиёда этсин. Нима сен энди мени ишларинг ва тахтингда шерик эканимни билдингми?! Билгин! Менинг сиёҳдоним сенинг тахтинг билан боғланган, агарда уни олсанг, сенинг тожингни бошингдан оладилар, уни тортиб олсанг, тожинг ҳам кетар!”.

Имодаддин Исфаҳоний зикр қиладики, бу сўзлар бўладиган ишларни ўзида акс эттирган: вазир Низомумулкнинг ўлдирилиши ва султон вафотигача бир ой ҳам ўтмади.

Султон Маликшоҳ Жайхун нахридан кечиб ўтганида Низомулмулк маллоҳлар ҳаққини Антокия солиғидан белгилади. Султон ундан бу ҳақда сўраганида вазир жавоб берди: “Тарих китобларида сенинг мулкнинг кенг ва ҳукминг [ҳар доим] бажарилишини зикр этишларини хоҳлайман. Антокия *ноиб*и сенинг рикобингга узр сўраб келган, унга вусулот (тўлов қоғози)ни бергин ва ундан маллоҳлар учун маблағни олгин”. Султонга бу маъқул келди.

Вазир Низомулмулкнинг фазилатлари дарҳақиқат чексиз эди. Мен унинг давлатининг ақибларидан бири тарафидан тузилган бир китобни кўрдим. Унда вазирнинг чиройли эътиқодига асосланган гўзал сийрати, хулқининг мукааррамлиги, адли, бирор нарсага муҳтож бўлганларга нисбатан унинг кечиримлилиги, сабру тоқати ёзилган эди. У ҳақида нақл қиладиларки, бир куни унинг хузурига бир фақир келиб, унинг дарвозаси олдида ўтириб олибди. Ўзи билан катта бир кўза ҳам бор экан. Вазир Низомулмулк //40⁶ султон Маликшоҳ хизматидан бўшаб уйига келганида фақир жойидан туриб дебди: “Мен эшитдимки, сен фақирларни дўст тутиб, уларни қўллайман деб айтар экансан. Шу кўзани тилла билан тўлдирмагунингча даъволарингга ишонмайман!” Вазир Низо-

мулмулк фақирни шунча кўп тилла сўрашдан лутф ва узр сўраш билан қайтармоқчи бўлди. Бироқ фақир ўз талабида туриб олди ва унга таклиф қилган ҳамённи қабул қилмай яна кўзани тўлдиришини талаб қилди. Шунда Низомулмулк хазиначи[си]га хазинадан нақд пулларни охиригача олиб келишини буюрди. Шундай қилдилар, бироқ кўза ярмигача тўлмади. Шунда вазир ўз аҳли байти ва қариндошларига иложи борица барча қимматбаҳо нарсаларини олиб келишларини буюрди. Улар шундай қилганларида охири кўза шундай тўлиб кетдики, фақир уни жойидан қимирлата олмади. Вазир Низомулмулк унга ёрдам беришларини амр қилди. Шунда фақир баланд овоз кўтариб: “Эй Низомулмулк! Мен сени бирозгина синамоқчи эдим, холос! Шунча тилла фақирга не керак!” деди ва кўзи тушган томонга қараб кетиб қолди. Низомулмулк уни қидириб топишни буюрди, бироқ ундан асар топмадилар. Низомулмулк шунча бойликни [турли] эзгу ишларга ва фақирлар садақотига сарфлади, унга Аллоҳ таолонинг раҳмати бўлсин!

Аш-Шибл ад-Давла Абу-л-Ҳайжо ал-Бакрий¹ вазир Низомулмулк раҳматуллоҳи таоло вафотига бағишлаб бу марсияни айтган:

*Вазир Низомулмулк эди гавҳар яширин,
Яратган эди уни Раҳмон шарафдин.
У чарақлаганда айём билмади қадрин,
Қайтарди авайлаб яна садафга ўзин”.*

¹ Шибл ад-давла Абу-л-Ҳайжо Муқотил ибн Атийа ибн Муқотил ал-Бакрий ал-Ҳижозий [ваф. 505 ҳ.й. (10.VII.1111–27.VI.1112)] – Бакр ал-Ваил қабиласидан, қабила пешвосининг ўғли. Вазир Низомулмулк кўлида хизмат қилиб, унинг қариндошига уйланган эди. Вазир ўлдирилганида унга атаб марсия ёзган.

